

Ad fontes liturgicos

**У ПОШУКАХ ДЖЕРЕЛ
КАТЕДРАЛЬНОГО
ТА МОНАШОГО
БОГОСЛУЖІННЯ**

УДК 271-53:27-528.8|(082)
У 11

**У пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння:
збірник статей (Ad fontes liturgicos, 8).** Український католицький універси-
тет 2018, 252 с.

ISBN 978-617-7637-06-5

Матеріали Міжнародного симпозиуму *Ad fontes liturgicos*,
у пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння,
Український католицький університет,
25-26 жовтня 2017 року

Упорядник святи, д-р Василь Рудейко

Зміст

Передмова.....	5
Ендрю Квінлан	
Матеос – до і після.....	9
Štefan Šak	
Bohoslužbu farského a mnišského typu a ich vplyv na bohoslužbu v neskoršom období.....	20
Василь Рудейко	
Воскресне чування: шанс на його відновлення у візантійській традиції.....	30
Наталія Рудейко	
Малі часи. Катедральна традиція	45
Марцель Мойжеш	
„Літургійний слон” чи садівник.....	60
Януш Мечковський	
Літургія у Вавельській катедрі у першій половині ХVІІ ст. на основі путівника Петра Гадінта Пруща.....	69

Пшемислав Новаковський	
Дискусія про літургію слов'янського обряду у Кракові на початку християнства в Польщі.....	90
Петро Сабаг	
Требник митрополита київського, галицького та всієї Русі Ісидора (1433-1458) апосто льської ватиканської бібліотеки фонду Борджіо-Ліпріко № 15 – живе джерело пізнання літургійного життя Київської Церкви (XV – поч. XVI ст.).....	114
Гор Василюшин	
Типики Костянтина Протопсалта і Георгія Віолакіса („Новий типик Царгородської патріархії”)	
як одне з джерел уставу УГКЦ	138
Василь Попелястий	
Номоканон Івана Посника у його слов'янській редакції.....	157
Jaroslav Superson	
Rzum i bazylіka konstantynіska	199
Максим Тимо	
Ірмологіон Михайла Левицького: нотатка до пам'ятки катедрального богослужіння перемиської єпархії	217
János Nyitán	
Il garrotto tra la Liturgia della cattedrale e quella monastica nella storia della Chiesa greco-cattolica ungherese.....	222
Василь Рудейко	
Катедральні елементи „візантійського” обряду	238

Передмова

Як відомо з уже опрацьованої на основі знаних джерел літургійної історії „візантійський” обряд, вийшовши з антиохійського апосто льського осідку св. Петра, остаточно сформувався в Єрусалимі та Константинополі з їхніми потужними літургійними центрами – катедралами св. Воскресіння і св. Премудрости та монастирями св. Сави і св. Теодора Студита, монахи яких допомагали в організації літургійного життя при цих катедрах або й самі надихалися ним при створенні власних богослужбових чинів.¹ Дослідження літургійної традиції, передусім катедральних храмів, може привести нас до витоків літургійного життя церкви і, можливо, вказати на певні рішення у його сучасній практиці.

Хоча вже в „Апосто льській традиції”, яку традиційно приписують Іполитові Римському², вказано на особливий чин богослужіння за участю єпископа, науковці починають говорити про

¹ Досить добре і доступно історію цього формування описано у короткій монографії о. Роберта Тафта: Р. Тафт, *Візантійський обряд: Коротка історія*, Львів 2011. За словами одного з найкращих сучасних знавців рукописної константинопольської традиції, „сучасна візантійська літургія є текстом нової константинопольської редакції XI ст., яку звершують за рубриками, встановленими на торі Афон у XIV ст. в особливий редакції, створеній критським гуманістом за наказом папи римського”. Див.: S. Rappatz, *The Eucharistic Liturgy in the East: The Various Orders of Celebration* // A. J. Schirungso (ред.), *Handbook for Liturgical Studies*, т. 3: The Eucharist, Collegeville, MN 1999, 73.

² Критичне видання тексту див.: «Didache»: *Zwölf-Apostel-Lehre*. «Traditio Apostolica»: *Apostolische Uebereiferung* / пер. і вид. G. Schöllgen, W. Geerlings (Fontes Christiani, 1), Freiburg 1991.

Петро Сабат

Львів, Україна

**Требник митрополита київського,
галицького та всієї Русі Ісидора (1433-1458)
апостольської ватиканської бібліотеки
фонду Борджіо-Ілліріко № 15 – живе джерело
пізнання літургійного життя
Київської Церкви (XV – поч. XVI ст.)**

Вступ

Однією з найуживаніших рукописних літургійних книг у Київській Церкві колись був требник, оскільки містив у собі не тільки чини шести Святих Тайнств і освячень та благословень церковних, як сьогодні, а й чини трьох Божественних Літургій і церковних чинів поставлень: хіротесій і хіротоній¹.

Рукописні слов'янські требники, на жаль, недостатньо досліджували (з історико-кодикологічної, філологічної та культурологічної точки зору в Україні й у периферійних зібраннях Росії та Риму), науково не описували та практично не залучали до наукового облігу. Основною причиною була відсутність узгодженої методики опису, яка охоплювала би всі можливі кодикологічні аспекти і специфічні богослужбово-пагеографічні й текстологічні особливості, притаманні саме цьому типові джерел. Окрім того, дослідження у цьому напрямі гальмуються і до сьогодні. Це з-

мовлено розпорошеністю джерел у часі, а також браком (чи й відсутністю) фінансування. Незважаючи на це, все ж деякі скромні та мінімальні відомості про рукописні слов'янські требники можемо знайти у працях Ф. Добрянського², Л. Гейтлера³, Н. Красносельцева⁴, А. Горського та К. Невоструєва⁵, Я. Фречека⁶, С. Паренті⁷, М. Кольбух⁸ та ін.

Вивчення рукописних слов'янських требників, які зберігаються в Україні, Росії, Білорусії, Римі й ін. країнах Європи, до сьогодні залишається актуальним, через те, що мають важливе значення для пізнання історії рукописної літургійної спадщини Київської Церкви. Ці требники також відображають цікавий і водночас складний період розвитку її богослужбової книжності взагалі.

Серед чималого кількості рукописних слов'янських требників, які зберігаються у різних бібліотеках світу, требник Київський Апостольської Ватиканської бібліотеки фонду Борджіо-Ілліріко № 15 привертав до себе увагу багатьох дослідників. Він не перестає бути актуальним і до сьогодні, через те, що є однією зі збережених літургійних книг останнього митрополита Ісидора (1433-1458), обраного та поставленого Константинополем для всієї Київської Русі.

² Ф. Н. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*, Вильно 1882.

³ L. Geitler, *Enchiridion slavoslavicae protemenicae Sinaiticae*, Zagreb 1882.

⁴ Н. Ф. Красносельцев, *Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки с замечаниями о составе и особенностях богослужбных чиновослужбований, в них содержащихся, и с приложениями: Из отчета об ученых занятиях за границей в 1882 г.*, Казань 1885.

⁵ А. В. Горский, К. И. Невоструев, *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. III: Книги богослужбные*, ч. 1, Москва 1869; А. В. Горский, К. И. Невоструев, *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. III: Книги богослужбные*, ч. 2, Москва 1917.

⁶ J. Frček, „*Enchiridion Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et tradition française*“ // *Ratologia Orientalis* 24,5, Paris 1933, 605-802.

⁷ S. Parenti, *L'Enciclopedia Slava dei Sinai nella storia dell'Enciclopedia Viganino*, Roma 1997.

⁸ М. Кольбух, *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України*: каталог, т. 1: XI-XVI ст., Львів 2007.

¹ В українських церквах Київської традиції, з утроводженням книгодрукування, на місце однієї рукописної літургійної книги – требника – поставили для зручності, три різні книги: службеник, требник і архиєрархикон.

У статті коротко подано історичні, палеографічні, кодико-логічні й текстологічні відомості про Київський рукописний требник. Окрім того, висвітлено його значення для сучасності, оскільки він є однією з найоб'ємніших і найцінніших джерельних рукописних пам'яток візантійсько-слов'янської писемної спадщини. Цей требник зберігається у Ватиканській Апостолярській бібліотеці у фонді Борджіо-Лілліріко та представляє катедральне богослужіння Київської Церкви.

1. Історичні дані рукописного Київського требника

У цьому пункті розглянемо відомості про походження, місця зберігання та використання рукопису в ході століть, а також дізнаємося, хто досліджував цей рукопис.

1.1. Походження, місця зберігання та використання требника

Київський рукописний требник написаний на півночі⁹ Київської Церкви (в XV – поч. XVI ст.). Очевидно, першу частину творив митрополит Київський Ісидор чи хтось під його наглядом (представник його митрополічного двору), а пізніше текст доповнили другою частиною. Цей требник був літургійною книгою митрополита Київського Ісидора¹⁰ та його наступників.

Сьогодні книга зберігається в Римі, час і причина її перевезення невідомі. Вперше відомості про видання знаходимо в 1780 р. в Римському архіві Сертія і Вацца Генеральної Прокуратури Чину св. Василія Великого¹¹. Припускається, що требник привезений до Риму для о. Вінкентія Зеленьки – генерального прокуратора василіанського чину в Римі. У 1780 р. о. Вінкентій використовував його у справі проти номінації о. Петра Вілянського на Львівську

єпископську катедру, а в 1787 р. – проти номінації о. Степана Левинського на Луцьку єпископську катедру, через те, що вони (як кандидати) не мали чернечого постригу¹². Процес номінації позначений любов'юваннєм інтересів василіан, оскільки устав вибору єпископа, поміщений у ньому, приписує обов'язок Київського митрополита вибирати і висвячувати одного з трьох кандидатів, лише монахів, на нараді зібраних єпископів¹³. Оскільки тоді єдиним монашим чином в УГКЦ були опці василіани, з цього слідувало, що право посідати єпископські катедри, згідно з поданим уставом, залишалося тільки за ними¹⁴.

У 1790 р., під час гарячих дискусій у Конгрегації Пропаганди Віри щодо права допуску до єпископських свячень в УГКЦ кандидатів без попереднього чернечого постригу, згадуваний рукописний требник о. Вінкентій Зеленька подарував секретареві Конгрегації Стефанові Борджіо, для того, щоб захистити власні інтереси. Так для представників чину опців василіан забезпечилося виключне право займати єпископські катедри.¹⁵ В такий спосіб цей требник став власністю приватної бібліотеки Стефана Борджіо, а після його смерті у 1804 р. – бібліотеки Конгрегації Пропаганди Віри.¹⁶

Хотів би зазначити, що цю книгу використовував також о. Іван Мартинів під час підготовки видання нового требника для Галицької Митрополії у 1888 р.¹⁷ З 1902-го видання переходить із бібліотеки Конгрегації Пропаганди Віри до Ватиканської в фонді Борджіо-Лілліріко № 15, де зберігається до сьогодні.¹⁸

¹² В. Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVII ст.* // Аналекта Ordinis S. Basilii Magri, т. X, Roma 1963, 391-392.

¹³ *Enchiridion slavonicum (Требник Київський XV – поч. XVI ст.)*, арк. 203зв.

¹⁴ Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVII ст.*, 391-392.

¹⁵ Там само, 393.

¹⁶ Там само, 394.

¹⁷ Там само, 400.

¹⁸ А. Дзиготова, К. Станчев, М. Јарупдзич, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, Sofia 1985, 20-21.

⁹ М. Марусин, *Чини Святоителєвських Служб в Київському Екхологоні з початку XVI ст. (Gli ordini pontificali nell'Enchiridion Kieviano dell'inizio del secolo XVII)*, Рим 1966, 1, 196.

¹⁰ *Enchiridion slavonicum (Требник Київський XV – поч. XVI ст.)*. Апостолярська Ватиканська бібліотека. Фонд Борджіо-Лілліріко № 15, арк. 166зв.

¹¹ С. Коголевській, *Catalogus Archivii Procuratoris Generalis Ecclesiae Ruthenae in Urbe* // Аналекта Ordinis S. Basilii Magri, т. VII, Roma 1950, 330.

1.2. Дослідники рукописного Київського требника в ході століть

Серед багатьох рукописних слов'янських требників, які збереглися до сьогодні, требник Київський Апостольської Вагиканської Віолотеки, на відміну від інших, привертая до себе увагу багатьох церковних дослідників, оскільки в XV ст. був книгою митрополита Київського Ісидора (1433-1458).

Рукописним Київським требником свого часу цікавилися та вивчали деякі його окремі частини такі дослідники:

1. І. Кульчицький¹⁹;
2. В. Бенешевич²⁰;
3. А. Павлов²¹;
4. А. Петрушевич²²;
5. І. Мартинов²³;
6. М. Грушевський²⁴;
7. С. Королевський²⁵;

¹⁹ Його увага була звернена лише на церковні устави князів Володимир Великого і Ярослава Мудрого, а також на місцеві слов. Див.: І. Кулсунські, *Srešten Ecclesiae Kithenicae*. Ratigi 1859, 187-195.

²⁰ Звертав увагу тільки на церковні устави цього рукопису, які автор використовував у своїй роботі з поданої праці І. Кульчицького. Див.: В. Н. Бенешевич, *Памятники древне-русского канонического права* // Русская историческая библиотека, ч. II, вып. 1, Петроград 1920, 9-26.

²¹ Зосередив увагу тільки на чин вибору та поставлення на єпископа. Див.: *Памятники древнерусского канонического права*. Ч. 1: (*Памятники XI-XV в.*), т. VI / Ред. А. С. Павлов, 2-е изд., СПб. 1908, 437-464.

²² Як і Павлов, звертав увагу тільки на чин вибору та поставлення на єпископа. Див.: А. Петрушевич, *О способах избрания и посвящения епископа* // Богословский Вестникъ III (1900) 155-165; А. Петрушевич, *Взрословедние новопосвящаемого русского епископа предъ Киевскимъ митрополитомъ, начиная съ подлинныи XIV столетия, далакое* // Богословский Вестникъ II (1901) 93-101.

²³ Написав титул (назву) і зміст у цьому рукописі, маючи його у Парижі (27.8.1888). Див.: Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.*, 395; С. Королевскі, *La liturgia ed il Rito praticati dai Ruteni*. Trografta Poljotta Valcsana, Roma 1937, 87.

²⁴ Звертав увагу на датування в рукописі чину вибору на єпископа. Див.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, Львів 1905, 281-282.

²⁵ Говорить, що цей рукописний требник мав у руках у 1887 р. священник І. Мартинов, який зробив для нього зміст латинською мовою. Див.: С. Королевскі, *La liturgia ed il Rito praticati dai Ruteni*, voto, 87.

8. І. Назарко²⁶;
9. М. Ваврик²⁷;
10. М. Марусин²⁸;
11. М. Чубатий²⁹;
12. М. Джапунджич³⁰;
13. Я. Шапов³¹;
14. А. Джурова, К. Станчев, М. Джапунджич³²;
15. М. Арранц³³;
16. М. Димид³⁴;
17. І. Шемет³⁵;

²⁶ Його увага була звернена на церковний устав князя Володимира Великого. Див.: І. Назарко, *Святий Володимир Великий володар і хреститель Руси-України* // *Analesta Ordinis S. Basilii Magni*, т. VIII, Рома, 1954, 219-225.

²⁷ Подяє історію та зміст рукопису, а також зупиняється на окремих об'єктах із рукопису та пояснює їх. Див.: Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.*, 391-460.

²⁸ Розкриває історичні відомості про рукопис, його зміст, а також описує богослужіння, подаючи фрагменти молитов і рубрик. Див.: М. Марусин, *Цини Святительських Служб в Київському Екхологоні з початку XVI ст.* (*Гли ордині роніфікалі nell'Enciclogio Kievlano dell'inizio del secolo XVI*), Рим 1966.

²⁹ Написав рецензію на книгу М. Марусина „Цини Святительських Служб в Київському Екхологоні з початку XVI ст.”. Див.: М. Чубатий, *Огляд и очерки* // *Богословія XXXII/1-4* (1967) 205-207.

³⁰ Зосередився на коротких даних про рукопис. Див.: М. Јарупдзіч, *I solisti slavi della Biblioteca Vaticana. Fondo Vogliano-Slittico* // *Ricerche slavistiche*, т. XV-XVI, Рома 1968-1969, 107.

³¹ Звертав увагу на устава князя Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а також на грамоту князя Московського Василя Дмитрієвича. Див.: Я. Н. Шапов, *Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв.*, Москва 1976, 60-62.

³² Подають короткі відомості про рукопис, а також його зміст. Див.: Дзиглова, Stanchev, Јарупдзіч, *Satologo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, 167-174.

³³ У 1999 р. поділив требник на п'ять частин і запропонував студентам написати по ньому докторські дисертації. Про цей рукопис він згадував у: М. Агтаз, *Guidizio del mediatore P. Miguel Agtaz sull'Enciclogio Kievlano della della Biblioteca Nazionale di Gesia*, Рома-РЮ 2004, 1.

³⁴ Зосередив увагу тільки на чин вибору та поставлення на єпископа. Див.: М. Димид, *Епископ Київської Церкви*, Львів 2000, 201-210.

³⁵ Подяє короткі відомості про рукопис загалом, а також представляє дослідження першої частини рукопису. Див.: І. Шемет, *Enciclogio Kievlano della Biblioteca Apostolica Vaticana, № 15 del fondo Voglio-Slittico. Parte* (ff.1-134), Рома 2002. (Дис.: Іван Шемет: РЮ 2002).

18. П. Сабат³⁶;
19. О. Товт³⁷;
20. В. Гололь³⁸.

Цей рукописний требник привертав до себе увагу багатьох і церковників, і світських дослідників, оскільки, по-перше, не тільки був святительським требником, а й требником митрополитичим, по-друге, містить у собі богослужіння, як требника і служебника, так і архієпископика, по-третє, подає церковно-канонічні документи Київської Церкви.³⁹ Незважаючи на це, його повний текст не опублікований і до сьогодні, лише деякі окремі частини.

³⁶ Розкриває історичні та палеографічні відомості про рукопис, а також дослідження четвертої частини рукопису. Див.: Р. Sabat, *L'Enciclogio Kievlano della Biblioteca Apostolica Vaticana. № 15 del fondo Borgio-Ilirico. Parte IV* (ff.356-453), Roma 2005. (Дис.: Петро Сабат: РІО 2005); Р. Sabat, *L'Enciclogio Kievlano della Biblioteca Apostolica Vaticana. № 15 del fondo Borgio-Ilirico. Parte IV* (ff.356-453), Roma 2009; П. Сабат, *Важливий рукопис для дослідження святихотських богослужень Київської Церкви XV-XVI ст.* // Богословія 71 (2010-2011) 43-56; П. Сабат, *Унікальність рукописного Київського требника (XV – поч. XVI ст.) Аностольської Ватиканської бібліотеки із фонду Борджіо-Ілїріко № 15 для історії рукописної традиції Київської Русі // Українське релігієзнавство* (59) (2011) 54-64; П. Сабат, *Київський требник із фондів Аностольської Ватиканської бібліотеки як джерело до історії церковно-правової думки Київської Русі // Збірник наукових праць „Гілея: науковий вісник”* (54) (2011) 60-64; П. Сабат, *Церковні уснави князя Володимир Великого і Ярослав Мудрого рукописного Київського Требника (XV – поч. XVI ст.) Аностольської Ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Ілїріко № 15 // Науковий вісник Ужгородського університету [Серія: Історія]* (26) (2011) 242-247; П. Сабат, *Історія походження молебні з канонами із рукописного Київського требника XV – поч. XVI ст. Богівно Іліїко 15 з Ватиканської бібліотеки і їх рецепції в Київській та Московській Церкві // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць [Серія “Історичне релігієзнавство”]* (5) (2011) 191-201.

³⁷ Подає стислі відомості про рукопис, а також дослідження третьої частини рукопису. Див.: О. Товт, *Київський Екхологон Ватиканської Аностольської Бібліотеки, № 15 фонду Борджіо-Ілїріко. Частина III (фл. 2340б-356)*, Ужгород 2006. (Дис.: Олександр Товт: РІО 2006).

³⁸ Зосередив увагу тільки на чині вибору та поставлення на єпископа. Див.: В. Гололь, *Чинопоследование хиротонии епископа в украинской католической Церкви византийского обряда (историческо-литургический очерк)*, Рим – Львов 2007, 206-211, 383.

³⁹ Сабат, *Важливий рукопис для дослідження святихотських богослужень Київської Церкви XV-XVI ст.*, 43.

2. Палеографічні та кодикологічні дані рукописного Київського требника

У цьому пункті хочемо стисло подати склад, письмо й орнамент рукопису, залишаючи питання відкритим для глибших досліджень палеологів і філологів.

2.1. Склад рукопису

Розмір рукопису становить 31 см (висота) × 17 см (ширина). На пагітурці розміщені дві наклейки: давніша „LVII 13” (поряд із перекресленою арабською цифрою 14) і новіша „Mis. Borg. P(orbagnid) F(ide) Illitico 15”⁴⁰. Аркуші рукопису товсті, гладкі зі щільною структурою.

На першому аркуші, позначеному римською цифрою I, бачимо назву документа, записану латинськими літерами „*Enciclogium Slavonicum*”. На аркушах II, ПІзв, III і ПІзв. уміщено зміст рукопису, написаний латинною, який виконав священик Іван Мартинів⁴¹. Далі додано (схоже в кінці XVIII – поч. XIX ст.) два аркуші, пронумеровані арабськими цифрами 1зв. і 2, написані італійською та починаються заголовком „*Sodice Kitheno*”⁴². Всі наступні аркуші рукопису також пронумеровані арабськими цифрами. Також варто зазначити, що нумерація аркушів рукопису ними не була первісною, а зроблена пізніше.

Сам манускрипт має подвійну нумерацію: давнішу – виконану церковнослов'янською, та новішу – виконану арабськими цифрами (у 1956 р. працівниками Ватиканської бібліотеки). Новіша нумерація не співпадає з давнішою, оскільки з часом утрачено декілька аркушів рукопису.⁴³

Зазначена інформація пояснює факт існування розбіжностей у кількості аркушів, пронумерованих із використанням церковнослов'янської мови й арабських цифр. Церковнослов'янська пагінація має п'ятсот тридцять аркушів, а арабська –

⁴⁰ *Enciclogium slavonicum* (Требник Київський XV – поч. XVI ст.).

⁴¹ Ваарик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.*, 395, 400.

⁴² Там само, 395.

⁴³ Там само.

чотирьох сімдесят вісім⁴⁴. Уже з аркуша під арабською цифрою три починається первинний текст документа, проте, як можна помітити зі структури тексту, цей аркуш не був початковим, оскільки містить лише фрагмент молитви перед хрещенням, яку, за традицією, читали на день народження дитини. Тому можна стверджувати, що декілька початкових аркушів документа втрачені. Втраченими вважаються й аркуші, позначені цифрами з використанням церковнослов'янської пагінації, а саме: перший, другий, від сто тридцять шостого до сто п'ятдесят четвертого, від чотирьох тринадцяти до чотирьох тридцять дев'ятого, від п'ятсот шістнадцяти до п'ятсот дев'ятнадцятого, а також утраченою вважається кінцівка тексту рукопису, оскільки аркуш п'ятсот тридцятый не завершальний, адже структура його тексту вказує на існування ще певної кількості аркушів, які, на жаль, не збереглися⁴⁵. Кожен аркуш рукопису містить тридцять один рядок тексту⁴⁶.

Вартує також зазначити, що нумерація аркушів, хоч і наскрізна, проте має одну особливість – кожен аркуш, маючи власний порядковий номер, складається з двох сторінок, які, проте, не мають власних номерів, а позначаються так: фронтальна сторінка листка (має власний номер) і зворотня (позначена номером листка з приміткою „зворот”.

Наприклад, листок під номером п'ять уміщує дві сторінки: фронтальну, що позначається номером листка, і зворот, який позначається номером листка з приміткою „зворот”, 5 і 5зв. Відповідно). Сказане стосується й аркушів, позначених римськими цифрами.

У тексті документа трапляються пропущення слів, написи на полях, над рядками та під останнім рядком тексту. Текст рукопису важкий для прочитання, оскільки поодинокі слова, а інколи й цілі речення, особливо в кінці рукопису, майже цілком затерті⁴⁷.

У рукописі також бачимо пізніші примітки:

⁴⁴ *Enchiridion slavonicum (Требник Київський XV – поч. XVI ст.)*, арк. 1-478.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

1. Назва та зміст рукопису написані латиною на початкових аркушах, пронумерованих римськими цифрами I, II, III та IIIзв. авторства о. І. Мартінова⁴⁸ (про що було сказано).

2. Латинські назви чернечих риз написані латиною, схоже, авторства о. Вінкентія Зеленьки на аркуші 72-72зв та ін.⁴⁹

3. Латинські назви церковних уставів князів Володимирів Великого і Ярослава Мудрого написані латинською мовою, авторства І. Кульчицького, на аркуші 440зв. і 443, а також розрахунки літочислення на аркушах 397, 442зв. і 483.⁵⁰

4. Деякі окремі позначення:

а) на аркушах пронумерованих арабськими цифрами I, 2зв., зроблено перекреслення;

б) на аркуші, пронумерованому арабськими цифрами 1зв., 2, вміщено спостереження про рукопис, написане італійською (про що було сказано);

в) на аркушах церковнослов'янської пагінації 446зв. і 447 подано слово „Маранава”;

г) у нижній частині аркуша 525 церковнослов'янської пагінації подано замітку польською мовою;

г) на аркушах 2, 234, 530зв. церковнослов'янської пагінації бачимо печатки Конгрегації Пропаланди Віри.

Вартує зауважити, що останні п'ятдесят аркушів рукопису у край незадовільному стані. Проте загалом кодекс збережений досить добре, незважаючи на часту зміну місця схоронення⁵¹.

2.2. Письмо й орнамент рукопису

Письмо рукопису злиге, без відступів і кустодій, писане чорним туштим чорнилом і старанним півуставом. У тексті використано малі та великі літери. Великі – важкі для позначення заголовків описів обрядів, назв молитов і рубрик. Каліграфія рукопису впорядкована. Важливо також підкреслити, що титли над

⁴⁸ Там само, арк. 395, 400.

⁴⁹ Ваарик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.*, 398.

⁵⁰ Там само, 398-399.

⁵¹ *Enchiridion slavonicum (Требник Київський XV – поч. XVI ст.)*, арк. 1-478.

буквами в рукописі не завжди відповідають правилам тодішньої церковнослов'янської мови⁵².

Заголовки описів обрядів усюди виведені кінвоарною в'яззю з численними титлами. Кінвоаром написані й рубрики, ініціали, та навіть початкові слова важливих речень⁵³. У рукописі бракує заставок, але вони замінені різновидними ініціалами давнішого геометричного та новішого візантійського тератологічного типу, оздобленого гарними зразками рослинного й інших орнаментів, характерних для слов'янських рукописів того часу.

Аркуші рукопису в першій частині (до арк. 383) вміщують філіграні водяного знака кабана, а в другій частині (від арк. 384) – філіграні шестиконечного подвійного хреста і восьмиконечного хреста⁵⁴.

3. Зміст рукописного Київського требника та його характеристика

Зміст рукописного Київського требника дуже багатий і цікавий для дослідників історії богослужбового життя Київської Церкви XV – поч. XVI ст. Із ним можна ознайомитися у:

- 1) требнику Київському на листках II-III, пронумерованих латинською мовою, доданих (чи поданих) о. І. Мартиновим (проте, на жаль, із помилками, що вказує о. М. Ваврик⁵⁵);
- 2) статті о. М. Ваврика „Цінний пам'ятник обрядовості Київської митрополії XV – XVI ст.” в *Анналах S. Basilii Magni* 1963 р.⁵⁶ українською мовою (з помилками);
- 3) книзі о. Мирослава Марусина „Чини Святительських Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст.” (з помилками)⁵⁷.

⁵² *Enchiridion slavonicum* (Требник Київський XV – поч. XVI ст.), арк. 1-478.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Ваврик, Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XVI ст., 396.

⁵⁵ Там само, 400-401.

⁵⁶ Там само, 402-433.

⁵⁷ Марусин, Чини Святительських Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст., 198-203.

4) каталозі слов'янських рукописів Ватиканської Бібліотеки, опублікованих у 1985 р. болгарською та церковнослов'янською мовою (з помилками)⁵⁸.

Незважаючи на те, що повний зміст рукописного Київського требника подано в декількох працях, ми також представимо його для читачів, із використанням шрифту, найбільш відповідного письму цього рукопису, і врахувавши помилки попередніх авторів. А також дуже коротко представимо його характеристику.

3.1. Зміст (глав) рукописного Київського требника

Поданочи зміст (глав) рукописного Київського требника, бажемо ознайомити читачів з назвами літургійних богослужінь і практик, які існували (і, напевно, звершувалися митрополитами) в Київській Церкві у XV – поч. XVI ст.

Зміст (глав) требника:

- Гв. Чй ѿ первыи днь по вєрѣ родити женѣ отроча.]⁵⁹ (арк. 360)
- Г61. Мѣ змѣнѣнати ѿтроча. прѣѣма ^и въ осмыи днь рождѣнїа егѣ. (арк. 3)
- Д. Чй вывѣмны. ѣ сѣтворити ѿтроча. оглашено и крѣтити то. (арк. 3зв.)
- Е. Яцре коѣ сажытса ммадѣнцѣ воынѣ сжцѣ выти. и спѣшити крѣтити того страха рѣ. смртналѣ. (арк. 11)
- Є. Ѣ заповѣдей стѣо шманна заѣстѣго. ш крѣцейи дѣтей. (арк. 11)
- З. Поставѣванїе. ѿ еже шмыти крѣтившѣгосѣ въ ѿ днь. (арк. 11зв.)
- Й. Въ четырьдѣсѣтти же днь пакы привѣдѣвъ вывѣаетъ новопросѣенныи ммадѣнѣць матерїю оуже очыщеною измвоенною. (арк. 12зв.)

⁵⁸ Drlužova, Stančev, Jarupldžich, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, 167-174.

⁵⁹ Текст у квадратних дужках (глави та змісту рукопису) тут і далі в тексті є авторським, оскільки аркуша в рукописі, де він був поданий, бракує, тому вказати оригінальну нумерацію назви глави та її змісту – неможливо.

⁶⁰ Нумерація сторінок (аркушів) рукопису представлена згідно з арабською пагінацією, яку здійснили працівники Ватиканської бібліотеки у 1956 р.

⁶¹ Порядкова нумерація глав подана згідно з оригіналом рукопису.

- Ѳ. Мѣтва еже сътворити лѣзчыника оглашеника оуглашениа. (арк. 133в.)
- Г. Чи ѿ ѣ како дѡитѣ прѣимати. ѣ ѿ ересѣ различнѣ. (арк. 14)
- Гв. Ѽ ѣ како дѡитѣ проклинати. с описанѣмъ ересь тѣ. ѣ ѿ манихей прихуодѣщѣ. стѣи вѣи и свѣрхнен. і алаветѣи цркви. (арк. 15)
- Гв. Оустѣ како дѡи творити шглашеника. и въ кое время. (арк. 19)
- Гг. Оустѣ выдаемѣи. на ѣ ѿ манихѣ швѣдѣица къ чѣти и истинней нашии въре хрѣтѣстей. (арк. 20 зв.)
- Гд. Мѣрѡмъ стѣишиѡ патрїархѡ констѣнтина града оуставленіе. ш еже различныи швразы и швразстѣи. швращающѣица. (арк. 13в.)
- Ге. Чи како дѡи прѣима. и ѿ жеадѣ. къ хрѣтианстѣи въре. (арк. 25)
- Гз. Ѽ мѣлхиседекитѡ иже и фѣтіанѣ и дѡи ѿ четырѣ заи въ єдино свѣщїи ересѣсіаганѡ. свѣтависѣ. (арк. 283в.)
- Гз. Дѡстоитѣ оубо. еже ѿ афигтанъ прихуодѣщїиѡмъ. крѣтитѣса хотѣщїи. (арк. 293в.)
- Ги. Чи и оустѣ выдаемѣи на и ѿ сраци швращающѣица къ чѣти и истиннѣи въре нашии хрѣтианстѣи. (арк. 303в.)
- Гд. Мѣтва дающе оучити грамотѣ дѣтици. (арк. 333в.)
- К. Оустѣ чи. шврѡченію. і венчанію. црѣ и книзѣ. и всѣ хрѣтианѡ. (арк. 34)
- Ка. Мѣтва. вѣнѣра вѣвити двоженцевѣ. (арк. 373в.)
- Кв. Чи швбрѡтѡтвореніе. (арк. 383в.)
- Кг. Чи выдаемѣи въ чѣтвореніе. (арк. 403в.)
- Кд. Чи исповѣданію. (арк. 413в.)
- Ке. Посѡдованіе иже ко вѣтвенному причащенію. (арк. 483в.)
- Кс. Чи егда соключитѣса. во скорѣ вѣми вѡноу дѣти причастіе. (арк. 62)
- Кз. Чи выдаемѣи. ш косежѡ хрѣтѡвоши и дѡврѣи прозвоненіе. (арк. 63)
- Ки. Чи выдаемѣи. ш хотѣщїе затворитѣи оуставѡ какѡ пишѣтѣса. (арк. 64)
- Кд. Чи. шмѡити мѡщи стѣи. или како пѡвѣе водѡу съ крѣта пити (арк. 66)
- Л. Посѡвѣаніе ш причащенїи стѣи водѣи. и иже великаго шщепнаго брѡзавленїа. (арк. 68)
- Лд. Чи выдаемѣи на шдѣаніе рѣси. (арк. 69)
- Лв. Посѡвѣаніе маалаго швразѣ еже ѣ маѣтїа. (арк. 693в.)

- Лг. Чи выдаемѣи великѣ. аглѣка швразѣ. (арк. 723в.)
- Лд. Посѡвѣаніе. стѣо масла. шщїаемоу єѣмо попѡвъ. (арк. 843в.)
- Лє. Чи выдаемѣи. на разлѡченіе дѣи. ѿ тѣла. (арк. 1013в.)
- Лз. Посѡвѣаніе ш оуспѡшии нокиѣ выдаемѡ. (арк. 106)
- Лз. Чи како пѡвѣе пѣти на коливо. оу памѣи оумрѣшии нокоѡ. (арк. 121)
- Ли. Чи. на погребаніе. мѣскѣи чѣко. (арк. 124)
- Лд. Чи выдаемѣи. на коливоѡ за оумрѣшии мирьскѣи чѣко. (арк. 132)
- Л. Чи. како пѡвѣетѣ пѣти по столѣ. за оупѡкой. (арк. 1343в.)
- Лд. Брѣтвеннаѣ своѣѣа иже въ стѣи шѣа нашего. івана заоѣстаго. і брѣтвеннаѣ. своѣѣа. иже въ стѣи шѣа нашего. васиїа великаго. аруѣїпа канѣїїискѣа. (арк. 136)
- Лв. Брѣтвеннаѣ своѣѣа прѣсѣценнаѣ. стѣо великаго васиїа. (арк. 146)
- Лд. Мѣтва. на вино хотѣщїиѡмъ. своужити. (арк. 1523в.)
- Лє. Мѣтва на коутїею. по всѣ дѣи стѣи. (арк. 1523в.)
- Лз. Мѣтва гѣмаѣ на коутїею. въ памѣть ии и прѣдѣиикѡ стѣи въ честь. (арк. 1523в.)
- Лз. Мѣтва. на гѣвскѣа прѣдѣиикѣи. (арк. 153)
- Ли. Мѣтѣи вѣрнїи. (арк. 1533в.)
- Лд. Мѣтѣи. оутреннаѣ. (арк. 1573в.)
- Ли. Пѡвѣе вѣѣти. како дѣлѣжѡ є. іерею шпѡсѣсты творити на кождѡ дѣи прѣ всю нѣлаю. и на прѣдѣиикѣи всего лѣтѣа. (арк. 162)
- Лд. Чи. выдаемѣи. въ литїю. хотѣци из великїа цркви исхѡтїи. Чинѣи выдаемѣи таже въ литїю. (арк. 164)
- Лв. Єктѣдѣ. великїа. въ литїю и в мѡлебенѣ. (арк. 1653в.)
- Лг. Коли. своужитѣ митрополитѣ. (арк. 166)
- Лд. Начѣло. шнованїю црквишному. и потчєнїе крѣтѡу. (арк. 167)
- Лє. Чи выдаемѣи. на швнованіе шщїаемаго Храма. и иже в нем стѣиѣ трапезѣи. по швнчаню црѣирѣаской цркви. (арк. 168)
- Лз. Вѣдѣати же пѡвѣе. дако аглѣмиси прѣ сѣїенїа краю ". и шиють и перѡутѣ. (арк. 1823в.)
- Лз. Посѡвѣаніе. еѣа Хѡчѣе стѣль сїдѣти аглѣмиси. (арк. 183)
- Ли. Лїце коли приѡучитѣ стѣю сїдѣти пѡрѡжнѣи аглѣмиси. (арк. 1883в.)

- н҃д. Чинъ и оуставъ выдаемъи. въ нѣдѣ нѣкѣъ позымається стада трапеза. (арк. 189)
- н҃е. Оустѣ инъи выдаемъи ш покровѣвшисѣ стѣи трапѣзе. (арк. 190зв.)
- н҃д. Мѣтвы въ штверъзєніє цр҃кви. ѣ ш весермѣ или ш еретикъ шскеръишисѣ. никифора патрїарха. константина града. (арк. 191зв.)
- н҃д на шверъзєніє Храмоу шскеръишемоу ш изыкъ. Мѣтва. въ шверъзєніє Храма. ѣ ш срацинь. или ш еретикъ оксвръиеналѣ. и прѣменада.
- н҃в. Оуставъ выдаемъи на поставленїє сцѣноса. (арк. 194)
- н҃г. Мѣтва. на поставленїє епископуха. (арк. 194)
- н҃д. Оустѣ выдаемъи на поставленїє чєца и пѣвца. (арк. 194зв.)
- н҃е. Чинъ выдаемъи на поставленїє подїакона. (арк. 195)
- н҃с. Оуставъ выдаемъи на поставленїє дїакона. (арк. 196)
- н҃з. Оуставъ выдаемъи на поставленїє презвѣтера. (арк. 197зв.)
- н҃д. Дистѣ. архимандритъскаго рѣкописанїа. митрополитоу.
- н҃и. Чи выдаемъи на поставленїє архимандрита. (арк. 200)
- н҃ф. Оустѣ како достойнѣ извирати епѣа. (арк. 201зв.)
- н҃. Оустѣ байовѣстїю. (арк. 203зв.)
- н҃д. ш мадѣ знаменїи. оустѣ мада знаменїа. (арк. 204зв.)
- н҃в. Грамота ставленѣа. сцѣеникѣи. (арк. 211)
- н҃д. Другаа. грамота. на поставленїє сцѣеникомѣ.
- н҃г. Грамота ставленѣа епѣа. (арк. 211 зв.)
- н҃д. Поченїє ш архимандрїта. или ш прѣтопопы.
- н҃д. Чи выдаемъ. ш коѣ хр҃толовци и дѣрѣи произволенїєи пришемоу въ швитель. (арк. 213зв.)
- н҃д. Мѣ сѣтера. въ д. во наво идитоу ѣ сѣ новое актѣ. (арк. 215зв.)
- н҃е. Мѣ сѣтвирѣ. во. дї. по заочтрени. тѣ сѣловїєи великоє. (арк. 224)
- н҃с. Ова шудѣ гѣе како величїи оуво прѣдѣнїи хѣи и бѣородичїи. и прѣчевы. (арк. 224зв.)
- н҃з. Послѣванїє часовѣ прѣдѣнїкы гѣвскыа. прѣ днѣ рѣтѣ хѣа тѣ и бѣопавенїа. тѣ въ стѣи великїи патокъ. (арк. 225зв.)

- н҃и. Послѣванїє часовѣ пѣваемъи въ навѣрїє просвєщенїа. (арк. 240)
- н҃ф. Послѣвѣе просвєщенїа стѣи бѣопавенїи, въ нѣдѣ свѣршати замѣонноу мѣтвѣ. (арк. 254)
- н҃. Чи и мѣтвы вываоциѣа на оумовенїє стѣа трапезы. въ стѣи великїи четвертокъ. (арк. 259 зв.)
- н҃д. Чи. выдаемъ. во вѣкїи четвертокъ. на оумовенїє ногѣа. (арк. 261)
- н҃в. Въ стѣи великїи четвертокъ на литургїи посаѣ парѣи. (арк. 265зв.)
- н҃г. Въ стѣи великїи чєвертъѣ поѣв въ стѣа стрѣи. вѣкы бѣа на шперѣа сїса иѣ хѣа. (арк. 269)
- н҃д. Послѣванїє часѣ пѣваемъи въ вѣкїи патѣѣ. (арк. 280)
- н҃е. Въ той днѣ въ пѣ. вѣрѣ. (арк. 299зв.)
- н҃с. Шлашенїє великыа пѣнїи пасуци. шдренїє. и сложенїє выдаемо въ великоую стѣоу патнїцѣ. (арк. 303зв.)
- н҃з. Во стѣоу великоую соувоотоу вѣрѣ при часѣ десѣтѣ. (арк. 306)
- н҃и. Мѣтвы стѣо крїенїа. иуже гѣе патрїархъ или митрополитъ въ великоую сѣвоотоу вѣрѣ. (арк. 307зв.)
- н҃ф. Въ стѣоу великоую сѣвоотѣа клепѣе въ з. чѣа ноци и поѣе по швѣчѣао зѣрїю. (арк. 308зв.)
- н҃. Потрєвно ѣ вѣтїи како поєтсѣ нагровное въ црїиѣскаѣ совоорноѣ цр҃кви. и по всѣ митрополїамѣ. (арк. 317 зв.)
- н҃д. Паремїи. гѣа и. (арк. 319)
- н҃в. Въ стѣоу великоую нѣлау пѣхы после полуноци. шдиномоу часѣа мнѣоушѣоу. (арк. 320зв.)
- н҃г. Бѣж же вѣвѣо. како ш сѣа нѣаи стѣа. гѣвѣа како до сѣвооты гѣвѣоуциѣа. часѣвъ и пѣвѣрнїца. (арк. 323зв.)
- н҃д. На литрїи. (арк. 324)
- н҃е. Въ стѣоу великоую нѣлау пѣхы вѣрѣа клепѣе рано ш полаѣи. (арк. 325)
- н҃с. Въ нѣлау. стѣа. и ца. на литрїи. англїи. (арк. 326)
- н҃з. Въ теоуѣ стѣоу. нѣлау. вѣрѣа клепѣе по скоро слоуѣи рѣа. коєвѣиалѣо прѣклононїа. (арк. 327зв.)
- н҃и. Послѣванїє. шщєнїю воуѣ. въ д. аглѣоста мѣца. и" еѣа коаи хѣцѣтѣа на потревѣ прїзнаєтѣа. (арк. 334)
- н҃д. Прїпѣа на гѣвскыа прѣдѣнїкы и воєомѣре. и стѣи имѣоуциѣа поѣиєнїѣ. сирѣа мнѣоамѣтвїи. (арк. 337)

Ины припѣвы на ѿ пѣсни. на гдѣськыа праѣнныкы.

р. На вѣдѣжиженіе чтѣлаго крѣта. на аѿдрїи. (арк. 339)

кѣ на рѣтѣво хѣо. на литѣдрїи.

на вѣговлвеніе. на литѣдрїи.

рѧ. Послѣваніе каноню. чїи како пѣваѣ петѣк молевѣ за волацїа.

(арк. 340зв.)

рѡ. Канон составлѣ въ смртѣносноую лугѣоу. поканѣнь и оумиленъ.

къ гѣ

нашему іѡ хѣѡ. (арк. 345)

рѣ. Канон молевѣ къ гѣѡ^{в о о} шїемѣѡу и прѣтѣи є^с мѣтрїи. пѣваѣ за

вѣдоужїе. (арк. 352зв.)

рѧ. Канон ѡлвевен к гѣѡ вѣж нашїмъ і прѣстѣи єго мѣтрїи.

певаѣ. за

вѣдѣвѣдрїе єѧ доужь рамень идѣтъ. (арк. 357зв.)

рѣ. Канон молевѣ к гѣѡ вѣж нашѣмъ непаемъ. за кнїжї і за ѡѡ

брани рѧ. (арк. 361зв.)

рѡ. Вѣмо да вѣдаѣ како пѣтїи пѣваѣ молевѣ прѣтѣи вїи. за

всако прошенїе. (арк. 366)

рѡ. Канон прѣстїи вїи певаѣ въ всакию потрѣвѣоу. (арк. 373зв.)

рїи. Послѣваніе мѡтѣѡ на всакиа много различнїа потрѣвѣи.

(арк. 377)

мѡтѣѡ к гѣѡ^с нашему іє хѣѡ^с неѧа хѣцетъ стѡль вїитїи в нѣкѣсторыи

грѡѧ.

рѧ. Мѡтѣѡ разгрѣшианаа. кнїпаѣ. (арк. 378)

рїи. Мѡтѣѡ разгрѣшианаа кнїагынамаъ. (арк. 378зв.)

рѧи. Мѡтѣѡ на воиноу идѡуциѡ. (арк. 379)

мѡтѣѡ втораа томоуѣ.

рѡи. Мѡтѣѡ вываемьа. ѡ стѡѧа. внѣѧа шпоуцпѡтїи к плаванїю.

(арк. 380)

рїи. Мѡтѣѡ соѡномъ ратнїѡ. шпоуцпаемьа на ратнїѡ. (арк. 380зв.)

рѧи. Мѡтѣѡ. о шшѣшї на стѡранѡу дѣлаомъ какїѡ. (арк. 380зв.)

рѣи. Мѡтѣѡ в постѣ. іѡѡуцимаъ. (арк. 380зв.)

мѡтѣѡ втораа томоуѣ.

рѡи. Мѡтѣѡ. на рѣтѣво хѣо. дѣтѣмъ дѡхѡвнїѡ. (арк. 382)

рѡи. Мѡтѣѡ. в ѡѡѡю вѣрѡвоую. на вѣрѡво. (арк. 382зв.)

рїи. Мѡтѣѡ на вѣскрїїе хѣо дѣтѣмъ. (арк. 382зв.)

рѧи. Мѡтѣѡ на ѡлвевѣ хѣо дѣтѣмъ. на пасѣжї і на сырѡѡ. (арк. 383зв.)

рѡ. Мѡтѣѡ на вѡвнїе артѣвѡ. (арк. 383зв.)

рѧа. Мѡтѣѡ на прѣѡомлѣнїе артѡса. (арк. 384)

рѡѡ. Мѡтѣѡ на пѣтѡровъ дѡвѣ дѣтѣ дѡхѡвнїѡ. (арк. 384)

рїи. Мѡтѣѡ хотѡцѡу шрати. (арк. 384зв.)

рѧа. Мѡтѣѡ єѧа свѣтїи хотѡдѣтъ. (арк. 384зв.)

рѣе. Мѡтѣѡ жѡтїи хотѡцнїмаъ. (арк. 384зв.)

рѡѡ. Мѡтѣѡ ш принѡсацїи начѡкы всакоу свѣѧа. (арк. 385)

рѡѡ. Мѡтѣѡ въ ѡлвевѣ еже мѡ. (арк. 385)

рїи. Мѡтѣѡ еже ѡ вѡужь. смѣрѡвѡуцїеѧа. (арк. 385)

рѧа. Мѡтѣѡ на еже ѡ запрѣченїа разгрѣшаемьѡ. (арк. 385зв.)

рїи. Мѡтѣѡ в постѡрїженїе главы. (арк. 385зв.)

рѧа. Мѡтѣѡ еже шѡдѣѡтїи главоу жѣнѣѡ. (арк. 386)

рѡѡ. Мѡтѣѡ на заканїе воѡѡу і швѡѡ. (арк. 386зв.)

рїи. Мѡтѣѡ на начѡдѡтїи. Храминоу зѡтїи. (арк. 386зв.)

рѧа. Мѡтѣѡ на вѡвнїе Храмоу новѡ. (арк. 387)

рѣе. Мѡтѣѡ на капанїе кѡадѣзѡ. и шврѣтѣнїе воѡы. (арк. 387)

рѡѡ. Мѡтѣѡ на кѡадѣзѡ. новѡѡ. (арк. 387)

рїи. Мѡтѣѡ внѣѧа что скѣѣрно впаѣѣ въ кѡадѣзѡ. (арк. 387зв.)

рѧа. Чїиъ вываемьы. аѡре соѡуцитѡ скѣѣрноу чѣмоу или нечѣтоу ново

впаѣтїи въ соѡѡу вїна іѡи масла іѡи мѡѡ. (арк. 388)

рѡм. Мѡтѣѡ. на всакоу соѡѡдоомъ оскѣрѡвнївшїѡѧа. (арк. 388зв.)

рѧа. Мѡтѣѡ. начѡтїи вїно. или мѣ кїсїлнн. (арк. 389)

рѡѡ. Мѡтѣѡ. єѧа хѣцетъ гѡѡѡу поустїтїи раѡа. (арк. 389)

рїи. Мѡтѣѡ. ѡтѡѡ аѡаѡстаїа. въпрѡѡ. (арк. 389)

рѡѡ. Мѡтѣѡ.

Мѡтѣѡ разгрѣшитїи всакоу кѡадѡвоу.

Мѡтѣѡ иже въ шпїтѣмїи соѡуцимаъ. іѡи самїи свѣѡ кѡадѡвою

заѡѡзѡша. или по ноѡужїи.

Мѡтѣѡ разгрѣшитїи всакоу кѡадѡвоу.

Мѡтѣѡ иже въ шпїтѣмїи соѡуцимаъ. іѡи самїи свѣѡ кѡадѡвою

- Млѣва кѣвшемѹса дрѣзостію напросна.
 Млѣва ѿ разрѣшеніа проклатіа.
- рмд. Млѣва хотѣщи комкати исповѣвникѹ по всѣа посты. (арк. 391)
- рме. Млѣвы. оцѣшенію. примирѣнію каюційсѣ. (арк. 391зв.)
- Млѣва. нѣ каюцимса.
 Млѣва втораѣ. нѣ каюцимса.
 Млѣва престити исповѣдника.
 Млѣва разрѣшити ісповѣвника.
- рм5. Млѣва престити. оуѣщаѣ. (арк. 393)
- Млѣва престити оумршаѣ.
- ррн. Конецъ повѣсти анатасіа зѣ антіокіи кѣ григорию великомѹ.]. (арк. 394)
- ррд. Оуставъ стого княздѣ володимира. крестившаѣ всю рѣскѣю землю. ѿ црѣвныи сѣдѣ. и ѿ десетинѣ. (арк. 394зв.)
- Оуставъ вышій прѣже нѣ в рѣси. ѿ прадѣ. и дѣ наші. и мати митрополитѹ десетинѣ. ѿ дани. и ѿ выри. и ѿ продажъ. и ѿ двѣа княжа. что вѣрѣдѣ въ дворярѣ княжинѣ ѿ всего.
- Правинѣ ѿ црѣвныи акадехъ. и ѿ десетинѣ. и ѿ сѣдѣ митрополничі. и ѿ мѣрилѣ горѣскѣи.
- Князь великыи даросавъ. [Устав].
- Правинѣ стѣи ѿцѣ на швидцѣа стѣи црѣви.
- Клатѣа. стѣо княздѣ. володимерѣа.
- Реликїи князь. василеи. [Устав].
- Таблицѣ пасѣхѣаи.
- ррп. Оиѣи каѣ рѣцѣ вгословци. кроѹ сѣицѣ на. кїи дѣ вѣ конца. (арк. 402)
- ррд. Таблицѣ пасѣхѣаи зрѣчи. двї.]. (арк. 402зв – 403)
- ррпв. Таблица мїсѣчного крѣга “дѣнне течение”.]. (арк. 404)
- ррт. [Мїсѣцеслов.]. (арк. 404зв.)
- ррд. Гвоѣжба толковѣа шанина златѹстѣаго. толкованіе. испїхїево:… (арк. 407зв.)
- Толкованіе вѣсттвенѣа словѣвнї:
 ртѣ Огѣо и великаго василїа запрещеніе. инѣкѣ. (арк. 426)
- ррс. Оиѣо еписѣоію. кѣже писавше вѣны митрополїи кїевскѣо литовскѣо зѣди. и посѣлаша в константїи грдѣ. кѣ црѣо и патриархѹ. еѣа изгнѣаши митрополита фѣтїа грека соѹци. из митрополїи кїевскѣо:— (арк. 434)
- рртз. Оиѣа млѣвы, гѣеть сїценникъ. еѣа крѣтитъ кого прихѣдѣщи. ѿ иноѣвѣрныи ѿ жївѣ. или ѿ татарѣ:— (арк. 438)
- ррп. Млѣва на шѣщенїе црѣви. гѣетьсѣ по шїпѣстѣ литѣрїиѣ. исѣрѣа конѣ ис цѣрѣви. (арк. 440)
- ррд. Млѣва за волдцѣаго. (арк. 440зв.)
- ррч. Тропари. молвенїи. престѣви вїи. (арк. 442)
- ррд. Правинѣ кириа митрополита рѣскаго. съшѣшихѣа епїкпѣ. дамамата новгородѣскаго. игнатїа ростовѣскаго. фемпнѣаста перѣдасѣскаго. сммѣуна полѣскаго. на поставленїе епїа сарапимѣа. володимирѣскаго. (арк. 443)
- ррѣ. [Рѣв.]. Рѣв. зѣмѣ. нидѣ. дї. рѣжеттѣо. хѣв. (арк. 449зв.)
- Рѣсть патриаршїи ѿ казѣю в кое время проповѣдати, ѿ зѣрухѣности митрополитѣвоѹ и ѿ нишихѣ рѣчѣ.
- ррл. Посѣдѣдованїе стѣи кѣпїны в горѣ синаїстѣи. (арк. 455)
- ррд. Оѣтѣшлаго патриархѣа конѣстантїина града кирѣа филоѣѣа словѣва вѣвѣмь стѣмѣ. (арк. 458зв.)
- ррѣ. Вѣдомѣ да ѣ како пѣти канѣнѣ си за єдиногѣ оумрѣшлага. (арк. 464)
- рр5. Начѣао сїце правинѣ оу мѣленѣо како пѣвѣеть. пѣти канѣнѣ сїи за творѣщи мѣтїны. (арк. 466зв.)
- Рѣсть стѣльскѣи разрѣшамкии ѿхѣдѣ сего свѣтѣа ко вѣвѣмь правослѣвнѣмь хрѣтианѣмѣ.
- Рѣсть епїкпѣскѣи разрѣшѣамкии ѿхѣдѣ сего свѣтѣа ко вѣвѣ правослѣвнѣмь хрѣтианѣмѣ его епїкпѣства.
- Рѣрѣчи вѣ градѣ, и ставѣ прѣ вратѣ. градѣвскими. стѣл. гѣтѣ. млѣвоѹ сїю.
- Рѣкѣ ѿ посѣщенїи хѣрѣгѣвѣ и инѣи шрѣжїиѣ воевнїи.

Поданий зміст, надїємося, послужить поштовхом для нових наукових досліджень цього рукопису, як з історичної чи літургійної, так з філологічної чи культурологічної сфери зацікавлень.

3.2. Характеристика змісту наповнення рукописного Київського требника

Рукописний Київський требник багатий за змістом із надзвичайно різномірним і цінним богословським та історичним матеріалом Київської Церкви. Він містить описи церковних священодійств семи Святих Трійств, Служби Божої Василя Великого та Передосвячених дарів. Окрім того, подає різні церковні освячення, посвячення та благословення і канонічні документи, серед яких устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого й інші закони та права, що регулювали відносини між цивільною та церковною владою в Київській Русі.⁶²

Своїм змістом рукопис вказує на два періоди написання. Перша його частина постанала ще за життя митрополита Ісидора (Київського) в часах, коли Малий требник, написаний трецькою мовою, був привезений з Візантії до Київської Русі, де й був перекладений і доповнений матеріалами Київської Церкви.⁶³

Важливим доказом того, що першу частину требника використовував митрополит Київський Ісидор є наявність у ньому текстів поминання та литійної молитви, в яких згадано імена чотирьох східних патріархів часу Флорентійського собору: Григорія Мамми з Царгороду, Філотея з Олександрії, Михайла з Антіохії та Йоакима з Єрусалиму.⁶⁴ В цій частині сказано і про Великого Князя Литовського, володаря України та Білорусії й про удільних князів. Отже, приблизно датою формування першої частини требника є 1450 р.

Перша частина требника пізніше доповнена (можливо, навіть і в наступному столітті) другою частиною, з притаманним їй візантійсько-руським характером. Доповнення містили описи церковних дійств, молитви та церковні установи, що народжувалися в літургійній практиці Київської Церкви й виразно ілюструють цілий період історії Київської Митрополії аж до часів

першої половини XVI ст.⁶⁵ У цій другій частині рукопису знаходимо благословення, яких не було у Візантійській Церкві, що вказує на побут і спосіб життя християн русичів – українців. Саме в другій частині рукопису є велика кількість церковних благословень, які віддзеркалюють життя українського народу – це благословення на Пасху м'яса та сиру⁶⁶, благословення для початку збирання урожаю – жатви⁶⁷, благословення худоби⁶⁸ та ін. Друга частина кодексу також насичена документальним матеріалом власне Київської Церкви різних періодів. Тут вміщено церковні устави князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого⁶⁹, а також устав московського князя Василя Димитрієвича (1425)⁷⁰. Подано також правило митрополита Кирила II з Володимирського Собору (1274) у справі карності духовенства⁷¹. Знаходимо в рукописі й лист невідомого Київського митрополита до патріарха (мабуць, Григорія Цамблака), датований другою половиною XV ст.⁷², оборонця автономності Київської Церкви.

У другій частині рукопису (арк. 449-453) подано таблиці пасхалії від 1541 до 1584 р. Вони свідчать про те, що 1540 р. є часом, напевно, остаточного завершення формування цього рукописного требника. Вказує на це й аналіз церковних устроєвих частин і натяки про стосунок Церкви до державної влади.

Зміст цілого рукописного Київського требника чітко вказує на сильну владу митрополита, майже незалежну від світської. Такий стан відносин між Київською Церквою і державою був характерний для XV ст. й існував у перших десятиліттях XVI ст. Про це свідчать згадка про присутність у храмі князя під час висвячення кандидата на єпископську кафедру, однак його участь була формальною, як протектора Церкви, людини тої

⁶² Чубатий, *Огляди і очерки*, 205-206.

⁶³ *Есхологія славонісит (Требник Київський XV – поч. XVI ст.)*, арк. 383зв.

⁶⁴ Там само, арк. 384зв.

⁶⁵ Там само, арк. 386.

⁶⁶ Там само, арк. 394-400.

⁶⁷ Там само, арк. 401.

⁶⁸ Там само, арк. 443.

⁶⁹ Чубатий, *Огляди і очерки*, 206.

⁶² *Есхологія славонісит (Требник Київський XV – поч. XVI ст.)*, арк. 1-478.

⁶³ Чубатий, *Огляди і очерки*, 205.

⁶⁴ *Есхологія славонісит (Требник Київський XV – поч. XVI ст.)*, арк. 166зв.

ж віри. Вже за часів Великого князя Жигмонта II (останнього Ягайлонця) Київській Церкві накинено практику королівського патронату над кандидатами на єпископські кафедри, що довела ієрархію Київської Церкви до упадку, оскільки на найвищій церковній посаді протекцією часто іменувалися недостойні особи.⁷³ Практики такого патронату в другій половині XV ст. ще не було, як і в перших десятиліттях XVI ст., коли формувався цей рукописний требник.

Висновок

Рукописний Київський требник є унікальним джерелом для історії церковної літератури загалом й історії Київської Церкви зокрема. Він до сьогодні залишається важливим, цінним і корисним для українських церков Київської традиції – Володимирівого хрещення.

Важливість требника полягає у тому, що він:

- залишається одним із найбільших слов'янських манускриптів, які збереглися до сьогодні;
- був книгою митрополита Київського Ісидора (принаймні перша його частина) й регулював літургійне життя Київської Церкви;
- старший від відомого та цінного требника Київського 1646 р. митрополита Петра Могили.

Цінність требника полягає у тому, що він:

- написаний митрополитом Київським, або кимось із його двору;
- зберігає старі обряди Київської Церкви;
- написаний перед поділом Київської Церкви.

Корисність требника полягає у тому, що він:

- не містить латинських впливів, як требник Київський 1646 р. митрополита Петра Могили та ін.;

⁷³ Чубатий, *Огляди і очерки*, 206.

– може слугувати для відновлення моделі обряду Київської Церкви;

– може послужитися як базовий у консультаціях під час підготовки нових видань требників для УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, а також і стільного видання для всіх зазначених церков Київської традиції.

Цей рукописний требник був і залишається важливим, цінним і корисним для всіх українських церков Київської традиції, оскільки є однією зі збережених літургійних книг останнього митрополита Ісидора (1433–1458), обраного та поставленого Константинополем для всієї Київської Русі.

Щастя, що він зберігся до наших днів і в досить доброму стані утримується в Апостольській Ватиканській Бібліотеці⁷⁴ в фонді Борджіо-Ліліріко під № 15, із латинським титулом „*Enciclogium Slavonicum*”⁷⁵ і доступний для наукових досліджень.

Цей рукописний требник відкриває для дослідників широкі можливості не тільки у царині студій над обрядом Київської Церкви, а й у сфері літературних, палеографічних, етносоціальних, історико-правових, релігійознавчих і філологічних досліджень, оскільки яскраво та багатоекторно представляє тогочасне соціальне, політичне, культурне та релігійне життя українського народу.

⁷⁴ Марусин, *Чини Святительських Служб в Київському Екзохологоні з початку XVI ст.*, 198.

⁷⁵ Dzhurtova, Stanchev, Jarupdzich, *Catalogo dei manoscritti slavici della Biblioteca Vaticana*, 20–21.

